

VII.

TETÍN PAMÁTNÝ A POUTNICKÝ

- Radoslava Schmelzová a Jan Pohunek

Co se dozvíme v této kapitole? Do Českého krasu chodíme kvůli přírodě, na Tetín kvůli krajině scenerii a svaté Ludmile. Dva ze tří místních kostelů mají románský základ. Kostel na skále se pro krásu své polohy stal jednou z ikon celých Čech, něco jako Říp či Vyšehrad. Na Tetín se celá staletí pořádají slavné poutě, ale existuje i vnitřní poutnictví jako potřeba duše. Možná největšími památkami Tetína jsou ty, které nejsou vidět, ale na člověka působí. Praktický návod, co bychom na Tetíně a v okolí měli navštívit.

Památky, které nejsou vidět

V současné době dochází k obnovování poutních tras. Pověstná je zejména pouť do Compostely, kterou ročně po různých trasách dlouhých až tisíc kilometrů prochází desetitisíce poutníků. Něco podobného se již roky děje v okolních zemích, zejména v Rakousku a Bavorsku, ale obnovování poutí pozvolna přichází i do Čech. Poutě na Tetín, jak uvádí Pavel Bolina, jsou bezpečně doloženy od roku 1326, kdy tetínské kostely získaly odpustky pro dlouhou řadu svátků, což znamenalo, že se poutě na Tetín neomezovaly na pouhých několik dní v roce. Spolu s blízkým Sv. Janem pod Skalou byl Tetín každoročním cílem poutníků i po celý novověk. Jen seznam císařů, králů, královen, biskupů a literátů, kteří Tetín navštívili, jako byli Bořivoj, Karel IV., svatý Jan Nepomucký, Bohuslav Balbín či Karel Hynek Mácha, by zabral několik stran.

Pojmy kulturní dědictví krajiny nebo historická paměť ukazují na existenci nehmotné hodnoty krajiny či místa. Existuje řada lokalit se vztahem k významným historickým osobnostem či událostem, území s pozůstatky uzavřených částí dějin, představující nezaměnitelnou kvalitu těmto místům vtisknutou. Často je doprovázejí další hodnoty hmotné, památkové, či přírodní, ale podstata jejich cennosti a významu tkví hlouběji než v hmotných artefaktech. Jednoznačně sem patří místa spojená s mytologií, pověstmi či nejstaršími počátky českých dějin, s příběhy, jež jsou zaznamenány v nejstarších českých kronikách a letopisech. Vedle Prahy jsou to místa jako Stadice, Libušín, Budeč, Levý Hradec, Tursko, Libice, Kouřim. Typickým příkladem tohoto typu území je obec Tetín jako místo duchovního významu spojené s legendami, počátky křesťanství a české státnosti. Místo poutní spjaté s architektonickými objekty tří tetínských kostelů, které jsou určující náboženskou, historickou a kulturní dominantou lokality.

Historie tetínských kostelů

Na Tetíně jsou dnes tři sakrální stavby, ale pouze kostel sv. Jana Nepomuckého (původní patrocínium sv. Michaela nesl až do roku 1836), který obsahuje podstatnou část zdiva románské stavby z 12. až 13. století, souvisí přímo s dobou kněžny Ludmily, neboť jej snad lze spojit s místem jejího původního pohřbu, i když cesta k tomuto předpokladu je poměrně spleť a odpovídá složité archeologické situaci tetínského hradiště. Ludmilin dvorec totiž mohl stát i nedaleko kostela sv. Kateřiny.

◀ Obr. 1. Kostel sv. Ludmily byl podle tetínských kronik založen kolem roku 1685. Novodobé úpravy budovy prokázaly, že měl jedinou etapu výstavby. Chrámové inventáře karlístejnského děkanství z roku 1631 však uvádějí na Tetíně vedle kostela sv. Michaela a sv. Kateřiny také kapličku sv. Ludmily, což naznačuje buď existenci staršího objektu, nebo posunuje dataci nejméně o padesát let dříve. (Foto M. Majer)

Obr. 2. Křemencové náhrobní kameny na malém hřbitově u kostela sv. Kateřiny. (Foto M. Majer)

stavena hranolová věž. Kostel je postaven z rádkového zdiva s obdélnými, polokruhem sklenutými okny. V jižním boku stavby byla při posledních opravách ponechána obnažena základová a přízemní část zdiva z velkých bloků zajímavých hornin. Jednak se v několika případech jedná o holocenní pěnovce, jejichž původ může být, jak již bylo výše komentováno, v Kodě nebo ve Svatém Janu pod Skalou. Převažující horninou tohoto základu, snad románského původu, jsou bloky karbonského arkóзовého pískovce mnohde červenavých a hnědavých barev, které se staly základní surovinou pozdně románských a románsko-gotických staveb v širokém prostoru severního Plzeňska, Žatecka a Rakovnicka (Vroutek). Odtud, tedy z velmi dalekého zdroje, snad může pocházet i surovina použitá v tomto tetínském kostele.

Jeho presbytář je sklenut valenou klenbou s lunetami; loď a sakristie jsou plochostropé. Zařízení je převážně rokokové, hlavní oltář a kazatelna pocházejí z doby kolem poloviny 18. století, nad oltářem je umístěn obraz sv. Jana Nepomuckého coby poutníka na cestě do Staré Boleslavi k palladiu země české. Kostel má jedno z nejkrásnějších možných krajinných umístění na vysoké skále nad řekou. Pohled od řeky se proto stal jednou z malířských a národních ikon. V krtčích hromádkách se každoročně objevují střepy několika keramických kultur vnesených z podloží. Kostel ležel již za hlavním valem hradiště, ale byl opevněn menším dnes již nezřetelným předhradním valem.

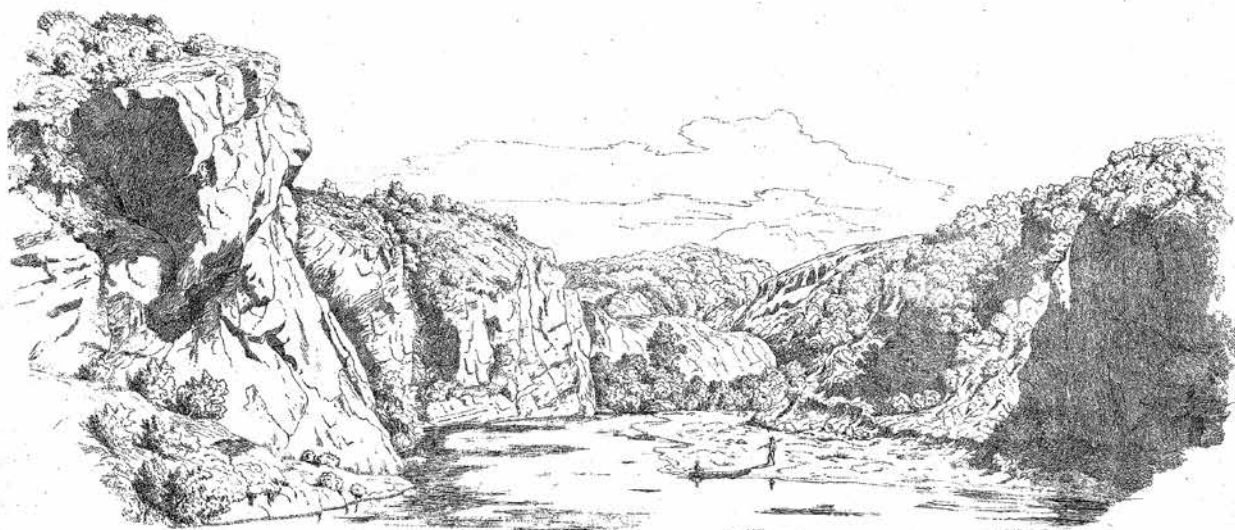
Věta ze staroslověnské *Proložní legendy*, že kněžna Ludmila nebyla pohřbena v kostele, ale za hradbou, předpokládá existenci tohoto kostela. Tuto interpretaci odmítá Petr Sommer, neboť se mše mohly sloužit i v soukromých domech a skutečnost, že se podle písemných pramenů církev mše v obytných stavbách snažila vymýtit, je podle něj potvrzením této možnosti a věta pouze vyjadřovala nedůstojnost pohřbu kněžny „ne v kostele, ale za hradbou“. Jako další nepřímý argument, že na Tetíně žádný kostel za života Ludmily nestál, uvádí listinu Přemysla Otakara II. z 26. 6. 1266, která potvrzuje právo chotěšovského kláštera jen ke dvěma tetínským svatyním sv. Michaela a sv. Ludmily. Toto právo však nejspíš znamená, že místo mělo již v této době posvátnou pověst, a proto bylo svěřeno mocnému chotěšovskému klášteru a snad ze stejného důvodu probouzející se úcty k národní světici, byl původní kostel přestavěn. Nová chrámová stavba téměř vždy vznikala na místě starší stavby, neboť místo je posvátné a nepřenosné. To je ostatně hlavním důvodem poutnictví.

Nejasnost se rovněž týkala původního místa Ludmily hrobu. Jestliže *Staroslověnská legenda* uvádí, že „za hradbou“ a legendista Kristián hovoří o tom, že nad hrobem Ludmily nechala Drahomíra postavit kostel sv. Michala, jde o zjevný rozpor. Řešení navrhl P. Sommer. Doložil podle nejstaršího Grueberova plánu hradiště z roku 1857, že průběh severního valu hradiště vedl nikoli podél hrany hradiště, ale před kostelem sv. Michaela (dnešní kostel sv. Jana

Obecně je v literatuře přijímáno, že již za doby kněžny Ludmily stála na tetínském hradišti nejspíš dřevěná křesťanská svatyně (J. Sláma 1988). Vychází se ze skutečnosti, že Ludmila jako křesťanka měla k dispozici svatyni, kde kněz Pavel mohl sloužit mše, o nichž se zmiňují legendy *Fuit i Kristiánova legenda*. Významné je rovněž zjištění J. Slámy, že nejstarší známé kostely vznikaly právě na středočeských přemyslovských hradištích, jako je Levý Hradec a Pražský hrad.

V kostele, nebo za hradbou?

Kostel sv. Jana Nepomuckého je jednoduší stavba založená na obdélném půdorysu s obdélným presbytářem a čtvercovou sakristií v ose, na západní straně lodi je při-

Kalkfelsen im Beraunthal bei Srbsko.

(Beselunisch.)

Nepomuckého), který na vysoké ostrožně nad řekou zvláštní opevnění nepotřeboval, a byl tedy „za hradbou“.

Obr. 3. Krejčí, Jan – Horopisné obrazy okolí pražského 1857.

Dvorec kněžny nebo dům pro mrtvou?

Sommer také zpochybňuje tvrzení mladších opisů *Kristiánovy legendy*, že na „Tetíně vznikl hrobní Ludmilin chrám z domu, který světice původně obývala“. Legenda říká, že kostel zasvěcený archandělu Michaelovi nechala zbudovat Drahomíra nad hrobem Ludmily vytvořeným z původního dvorce kněžny proto, aby zázraky nad tělem mučednice byly připisovány archandělu Michaelovi. Avšak zasvěcení onomu *važiči duši*, jehož posláním bylo provázet zemřelé duše do blaženosti a jejich ochrana před ďáblem, přicházelo v úvahu v raném středověku zvláště u pohřebních a hrobních sakrálních staveb. Námět známý též jako *psychostasis* či *kerostasia* má analogie již v egyptském a v řeckém náboženství.

Sommer však v *Kristiánově legendě* ještě identifikoval údaj ze zákoníku *Lex Salica Karolina*, v němž se hovoří o prastarém zvyku budovat nad hroby významných mrtvých memoriální sakrální stavby (*dům vystavěný na způsob kostela nad hrobem mrtvého*). Po vzniku legendy *Lex Salica* byla zapomenuta a přepisovači pasáž (*aby nad hrobem blažené Ludmily postavili dům na způsob kostela*) zkomolili (*aby dům blažené Ludmily nad jejím hrobem /pře/stavěli na způsob kostela*). Drahomíra tak nejspíše nechala nad Ludmiliným hrobem vystavět jednoduchý dřevěný chrámový přístřešek, *účelový dům mrtvého*, který jej má uspokojit a uklidnit. Tím je zpochybněno legendistovo tvrzení, že kostel nad Ludmiliným hrobem vznikl proto, aby se na kněžnu zapomnělo.

Předpokládá se, že z tohoto místa nechal roku 925 tělo své babičky vyzvednout kníže Václav. Dřevěnou kapli na posvátném místě později nahradil podle principu stálosti místa sakrálních staveb kamenný kostel dochovaný ve zdivu v mladší barokní přestavbě jako dnešní kostel sv. Jana Nepomuckého. Nové zasvěcení sv. Janu Nepomuckému bylo přeneseno ze zrušené a dnes již neexistující kaple v zahradě manského statku, kde ji spolu s poustevnou a hrobkou založil tehdejší svatovítský kanovník Christian Pfalz von Ostritz

Obr. 4. Pohled na Tetín z oken fary, kde působil Václav Hájek z Libočan. Na levé straně vidíme románský kostel sv. Kateřiny a větší barokní kostel sv. Ludmily, vpravo na obzoru se zvedá hora Damil. (Litografie kolem roku 1850)

Jana. Kdo tu jde, ať se pokloní kříži, odplaty Spasitele zbaven nebude, který miluje každého člověka. Tak zapsal kněz Ivan Laštovička dne 23. října.

Hřbitovní kostel byl po delších jednáních opraven péčí rodiny Vojáčků, kteří tímto způsobem nahradili svatojanskou kapli a poustevnu využitou jako sušárna. Touto rekonstrukcí přešlo zasvěcení kaple Jana Nepomuckého na starodávný kostel.

Kostel sv. Kateřiny a jedenácti tisíc panen

Druhou sakrální stavbou na Tetíně je v jádru románský kostel sv. Kateřiny z poslední čtvrtiny 12. století původně zasvěcený sv. Ludmile, je to onen již zmíněný kostel uváděný v listině Přemysla Otakara II. Nové patrocinium sv. Kateřiny se objevuje poprvé v odpustkové listině datované 20. března 1327 s formulací „uděliti kostelu sv. Michaela a kapli sv. Ludmily a Kateřiny a jedenácti tisíc panen na Tetíně odpustky“. Není jasné, z jakého důvodu došlo k rozšíření zasvěcení, ale zjevné je, že na Tetíně nevznikla žádná nová sakrální stavba. Odpustková listina však dokládá středověkou úctu formou poutí k místu světcova hrobu. Vzhledem k faktu, že na Tetíně jsou pouze dva románské kostely, a pokud svatyně sv. Kateřiny neměla staršího předchůdce, o čemž zatím nic nesevřdí, zasvěcení svatě Ludmile, které bylo původním patrocinium dnešního svatokateřinského kostela, vede k závěru, že kostel sv. Kateřiny byl založen až po smrti kněžny.

Svatyně jako mnohé jiné byla josefínskými dekrety zrušena a obec ji přeměnila na sýpku. Vykoupila ji baronka Gabriela Thysebartová v roce 1852, která za přispění mnoha dalších dobrodinců nechala postavit nový špýchar. Kostel byl obnoven roku 1858, kdy byla přistavěna nízká zvonice a schodiště na kruchtě. Archaicky vyhlížející chrám je obdélníkového půdorysu. Čtvercový presbytář je sklenut křížovou klenbou. Loď je kryta trámovým stropem, západní románská tribuna na pilíři podklenuta dvěma poli křížové klenby. Hlavní oltář je vyzdoben obrazem se sv. Kateřinou, kopii podle poškozeného originálu J. V. Hellicha (1855). Na křídlech jsou zachyceni sv. Ferdinand a sv. Anna – patroni krále českého a uherského Ferdinanda I. Dobrotivého a jeho ženy Anny, kteří podle Julia Košnáře na obnovu kostelíčka také přispěli. Obraz od Josefa Hellicha byl poničen požárem, takže minimálně střední část sv. Kateřiny je kopí z roku 1957 zezadu signovanou M. Kučerou. Při kostele ohrazené prostranství je přístupné zvonící v severozápadním nároží. Do zdi je zazděn

roku 1704.¹ Posledním ze zde sídlících poustevníků byl Vojtěch Cassanova, proffesus zrušeného kláštera sv. Jana pod Skalou. Na Cassanovův náhrobní kámen narazíte před vchodem do kostela. Cassanova nechal rovněž, snad v roce 1790, zhotovit vkusný kamenný kříž, který původně stál na tetínské návsi, ale v 50. letech byl přemístěn ke kostelu. Dnes se uvažuje o jeho vrácení na původní místo. O kříži bylo zapsáno:

Kříž tento pracně se ze skály dobývá za panování Leopolda II., císaře pána. Z rukou kameníka Lysstnera Antonína a Vincenta jeho syna s obstaráním slovného Jana Kotassky, tetínského pána. Nákladem kněze Vojtěcha Kasanovy z kláštera svatého

kamenný kříž a pod ním jsou uloženy patrně raně středověké pohřební kamenné stély. Kamenný kříž byl při opravě v roce 1929 snesen ze střechy kostela.

Obejděte kostel zezadu, kde v nepravdělně zdi spatříte původní románský portál z masivního pěnovce – snad z Kody, který je strážěn u nás ojedinělým motivem dvou hadů, či spíš v dobovém pojetí draků. Drak má dodnes ve východním křesťanství, např. v Arménii, silnou ochrannou funkci, ale v západním křesťanství se od 12. století stále víc stává drakem Apokalypsy, a tedy symbolem zla.

Z boku kostela stojí kvalitní, nově opravená barokní socha Panny Marie s Jezulátkem od sochaře Františka Brayera. Další sochu, tentokrát sv. Ludmily nalezneme na nádvoří vlevo od vchodu do kostela. Jejím autorem je tehdy slavný sochař Josef Max. Jana Brajerová v knize *Tetín, co čas neodvál* se domnívá, že sochu mohl darovat v roce 1858 kardinál, arcibiskup Bedřich Schwarzenberg, který se zasloužil o šíření úcty ke svaté Ludmile a osobně podporoval řadu významných církevních a vlasteneckých programů své doby – obnovu tetínských svatyní, dostavbu pražské katedrály či výstavbu chrámu sv. Cyrila a Metoděje v Karlíně. V každém případě je člověkem, jehož bychom si společně s vyšehradským kanovníkem Václavem Svatoplukem Štulcem měli připomínat.

Barokní kostel sv. Ludmily

Kdy se na Tetíně objevil třetí kostel stojící dnes v těsném sousedství románského kostela sv. Kateřiny a na nějž bylo přeneseno původní zasvěcení sv. Ludmile? O jeho počátku existují jen řídké zmínky. Podle tetínské kroniky byl založen kolem roku 1685. Po zrušení farního kostela sv. Michaela se v roce 1781 stal novým tetínským farním chrámem a v 80. letech 17. století byl upraven. Úvahu, že by objekt měl staršího předchůdce, vyloučily novodobé úpravy budovy, které prokázaly, že ve zdivu z lomového kamene není žádná spára a kostel měl jedinou etapu výstavby. Avšak chrámové inventáře karlístejnského děkanství z roku

Obr. 5. Kostel sv. Jana Nepomuckého (původní patrocínium sv. Michaela nesl až do roku 1836) obsahuje podstatnou část zdiva románské stavby z 12. až 13. století. Jako jediný souvisí s dobou kněžny Ludmily, neboť jej snad lze spojit s místem jejího původního pohřbu. (Foto M. Majer)

1631 uvádějí kostel sv. Michaela, sv. Kateřiny a kapličku sv. Ludmily, což naznačuje, že kostel měl svého předchůdce o padesát let dříve.²

Jednoduchá barokní stavba byla založena na obdélném půdorysu s trojboce ukončeným presbytářem. Západní průčelí je členěno pilastry a vrcholí volutovým štítovým nástavcem. Vnitřní zařízení kostela je převážně rokokové. Hlavní oltář je datován kolem poloviny roku 1700 a pod ním je umístěn kámen, na němž podle legend byla Ludmila zardoušena. Výtvarně neobvyklá je úprava kostelních lavic tzv. fládrováním (česky žilkování), které má povrchu dodat vzhled ušlechtilé dřeviny. Obvykle na světlý podklad se ručně lazurou kreslí struktura dřeva. Tyto lavice však dostaly zvláštní abstraktní vzor, který je velmi působivý a půvabný. Jedná se o nejprostornější tetínský kostel, proto zde bývají o hlavních svátcích slouženy mše. Kostel sv. Kateřiny je však pro své stáří považován za hlavního nositele ludmilské úcty. S podobnou situací velkého poutního chrámu a poměrně malé románské svatyně se ostatně setkáváme i ve Staré Boleslavi. Snad by šlo říct i to, že velikost barokních kostelů ve Staré Boleslavi a na Tetíně odráží kultovní poměr mezi Václavem a Ludmilou.

Obr. 6. Před kostelem sv. Jana Nepomuckého stojí mramorový votivní kříž. Nápis v latině a staročeštině udává, že ho nechal vlastním nákladem vytesat benediktinský mnich Vojtěch Cassanova z kláštera ve Svätém Janu pod Skalou, který byl duchovním správcem zámecké kaple sv. Jana Nepomuckého v zahradě velkostatku. Když byla kaple z nařízení císaře Josefa II. zrušena, měl opustit Tetín. Císař však zemřel před termínem odchodu a Cassanova z vděčnosti Bohu nechal zhotovit tento kříž. (Foto M. Majer)

Další tetínské památky

Zastavme se nejprve na tetínské návsi. Nejspíš nás zarazí její obdélníkový půdorys a zejména velikost, která by se hodila spíš do města. Tento typ velkých a dobře vyměřených návsi odpovídá vrcholně středověké vesnici a souvisí s novým plánováním sídel. Dřívější vesnice si představujeme jako samovolně, bez větší koncepce vystavěné shluky obydlí, které obklopovaly hrad a vodní nádrž na návsi. Naproti tomu s plánováním měst přichází nové uspořádání

a lepší organizace prostoru. Srovnajte si tetínskou návěs například s nedalekým berounským náměstím, Dobytčím trhem (Karlovy náměstím) v Praze či plzeňským náměstím. Velké návsi mívaly trhový význam zejména pro obchod s koňmi a dobytkem, i když v případě Tetína by spíš odpovídal místu, kde šlo prodat celé stádo ovcí. Samotný půdorys tetínské návsi tak můžeme vnímat jako středověkou památku.

Dnes tvoří čelní stranu návsi stavba barokního zámečku, který býval obklopen zámeckým parkem. Součástí zámeckého areálu a později sídla velkostatku je pivovar z roku 1813. Zámeček byl sídlem významné rodiny Vojáčků, která se o Tetín nemálo zasloužila. V roce 1990 byl restituován a vrácen rodině Durasů. První majitel velkostatku Jan Vojáček si jako manželku vzal Marii Durasovou a oba se v roce 1804 na Tetín natrvalo přistěhovali.

Na návsi rovněž nalezneme budovu se sbírkami tetínského muzea, ve kterém se o osudu obce dozvíme další podrobnosti. Tetín míval svoji židovskou část se synagogou z roku 1833. V první polovině 19. století žilo na Tetíně deset židovských rodin, celkem o něco víc než stovka židovských obyvatel. Postupně však z Tetína odcházeli do větších měst. Podobný proces odchodu venkovských židů do měst se v té době odehrával v celých Čechách. Mnohé venkovské židovské komunity tak zanikly ještě před příchodem II. světové války. Synagoga je dnes přestavěna na rodinný dům.

Při hlavní cestě do Berouna mineme rodný dům označený památnou tabulí. Narodil se zde plukovník letectva 124. perutě RAF Zdeněk Kothera, který padl v roce 1942 a je pohřben na vojenském hřbitově v Den Burgu Texelu v Nizozemí. Čest jeho památce! Tetínské mlýny, z nichž zejména ten na Kodě představuje významnou technickou památkou, jsou popsány v závěrečné industriální kapitole.

Z národního hlediska patří mezi významné památky tetínská fara, v jejíchž zdech se pravděpodobně skrývá část stavení, které bylo svědkem vzniku Hájkovy *Kroniky české*. K faře patřila stodola a stáje, protože fara fungovala až do počátku 20. století i jako hospodářské stavení. Hájka zde připomíná nedávno (1995) odhalená pamětní deska. Uličky v příkrých svazích tetínské rokly se podle některých návštěvníků podobají italským, nejspíš toskánským městečkům. Nenajdeme zde významné památky, jen kus pěkné venkovské atmosféry. To nejcenější, s čím se na Tetíně můžeme setkat, však není postaveno ani z kamenů a cihel, ale z paměti a úcty.

Nehmotná paměť

Charakter krajiny je fenoménem, který se vyznačuje dvěma důležitými vlastnostmi. Je to proměnlivost a neopakovatelnost. Důvody proměnlivosti a neopakovatelnosti charakteru místa tkví v zjevných i skrytých významech, v jejich vizuálním projevu, výraznosti a jedinečnosti, v jejich kombinaci a prostorových vztazích. Poznání podstaty krajiny je obtížně uchopitelné. Přesto se jeho vyjádření věnuje, a to spíše abstraktním způsobem literatura, výtvarné umění, hudba a estetika, a praktickým způsobem poutnictví, jež je zážitkem nejenom ducha, ale i těla.

Tetínské trojkostelí v sobě ukrývá spletité historické vazby, které se ubíraly nejasnými cestami. Charakter duchovní a historické paměti je tu ojedinělý a jedinečný. Tetín zůstává sice nenápadným, ale stále ještě silným mís-

Obr. 7. V jádru románský kostel sv. Kateřiny z poslední čtvrtiny 12. století původně zasvěcený sv. Ludmile, rozšířené zasvěcení uvádí v odpustková listina (1327): kaple sv. Ludmily a Kateřiny a jedenácti tisíc panen. Kostel sv. Kateřiny je považován za hlavního nositele ludmilské úcty. (Foto M. Majer)

Obr. 8. Hlavní oltář malovaný (1855) Josefem Hellichem v kostele sv. Kateřiny. Ve středu je sv. Kateřina, na křídlech sv. Ferdinand a sv. Anna. Oltář byl poničen požárem a minimálně střední část je kopie z roku 1957 ze zadu signovaná M. Kučerou. (Foto M. Majer)

tem. Ke třem kostelům na Tetíně i dnes přicházejí poutníci, aby se poklonili první české světicí. Jsou v nich ukryty příběhy z počátku křesťanství v Čechách, vývoj rané křesťanské sakrální architektury, ale také tajemství a poezie lidové zbožnosti. Jedna legenda tvrdí, že svatyně sv. Kateřiny a sv. Ludmily se k sobě stále přibližují, až se setkají, nastane soudný den a konec světa.³

Jaká místa by tetínský poutník neměl minout? Po mnoha letech a mnoha návštěvách se domnívám, že charakter Tetína nejlépe vyjadřuje pohled do údolí Berounky na obě strany, jak k Srbsku, tak i Berounu z lavičky za kostelem sv. Jana Nepomuckého. Druhé mocné místo je nádvoří kostela sv. Kateřiny s křemencovými kameny, snad raně středověkými stélami. Zbývá ještě hradní areál s dalekým výhledem ke Sv. Janu pod Skalou, stará cesta k Berounce a dnes hodně zarostlý výhled z Damilu, odkud vidíme celý Tetín. Jiný, ale ne vždy dosažitelný zážitek, je návštěva tetínského nitra z úzkých chodeb a plazivek zdejších jeskyní.

Tetínské poutě

- Jan Pohunek

Počátek tetínských poutí ke svaté Ludmile nelze pro neúplný charakter dobových pramenů přesně určit. Za první potenciální doklad uctění významu Ludmily jako světice je možné považovat přenesení jejich ostatků do svatojiřského kostela na Pražském hradě knížetem Václavem v roce 925, kterému měl, alespoň podle *Kristiánovy legendy*, asistovat i řezenský biskup. Pokud je zmínka o jeho přítomnosti pravdivá, mohla by naznačovat, že tento akt nesl i další významy nad rámec změny místa pohřbu významné členky přemyslovské dynastie. Zároveň se v dobových kronikách objevují zprávy o navštěvování jejího zázračného hrobu již před touto translací, jejich případnou přesnou podobu a rozsah ale nelze ověřit.

V klášteře, který v Praze u Svatého Jiří vznikl, byla Ludmila uctívána až do 12. století. Její kult však měl zřejmě pouze lokální význam vázaný na klášterní prostředí a existoval navzdory opatrnému postoji pražských biskupů. V nejstarším svatojiřském kalendáři z roku 1142 je hlavní svátek sv. Ludmily situován na datum translace ostatků 10. listopadu. S nárůstem významu Ludmilina odkazu vystupovalo ale do popředí datum jejího umučení 15. září (respektive mezi 15. a 16. zářím, viz kapitolu o sv. Ludmile). To se zároveň

Obr. 9. Detail z oltáře Josefa Hellicha s Tetínem a okolní krajinou. (Foto M. Majer)

stalo i datem určujícím čas tetínských poutí odehrávajících se o první následující neděli. Kostel zasvěcený svatě Ludmile vznikl na Tetíně nejpozději před rokem 1266. Jeho poutní význam dokládají odpustkové listiny vydané v Avignonu v letech 1326–1327 na popud biskupa Jana z Dražic, jež umožňovaly získat odpustky lidem, kteří kostel navštíví v určených dnech, přispějí na jeho údržbu či stavbu, obejdou hřbitov a budou se modlit za živé a mrtvé, doprovodí Tělo Páně či svatý olej nemocných a při klekání se třikrát pomodlí Zdrávas Maria.

Poutní tradice však byla také několikrát přerušena. Poprvé za husitských válek, které silně zasáhly do života v zemi, a kdy válečné události spolu s odlišným přístupem reformačních proudů v církvi ke kultu světců omezily i význam Tetína jako poutního místa. Obnovu jeho důležitosti je třeba spojovat až s rekatolizací od poslední třetiny 17. století. Poutě byly rovněž zakázány během josefinských reforem. Jejich opětovný rozmach se pak spojoval s národním obrozením, zdůrazněním Ludmily jako zemské či přímo národní světice a aktivitou vyšehradské kapituly, zejména kanovníka pátera Václava Štulce. V roce 1849 tak například na Tetín přišlo velké procesí z Prahy, jehož účastníci v čele s poutnicí Františkou Weidnerovou a tetínským farářem podpořili sbírku na koupi nové sýpky pro obec, aby mohla být svému původnímu účelu navracena dříve zrušená kaple svatě Kateřiny.

Ve 2. polovině 19. století byl Tetín nadále cílem četných poutních procesí vypravovaných především z Prahy, na jejichž organizaci a podporu měla rozhodující vliv vyšehradská kapitula spolu s pražskými katolickými spolky. Poutě byly zároveň i vítaným zpestřením života v kraji, společenskou událostí a v jisté míře i ekonomickou příležitostí – tetínskou návěs rovněž v jejich čase obsazovali kramáři, zejména prodejci levného poutnického zboží, jak o tom svědčí článek v *Národní politice* z roku 1897.

Tato tradice pokračovala rovněž v 1. polovině 20. století, s jistými výkyvy danými mimo jiné světovou válkou. Zmínit lze v tomto ohledu například mohutnou pouť z roku 1910, která byla pořádána k údajnému tisícímu výročí založení kaple svatě Kateřiny, nebo mileniální pětitisícovou pouť v roce 1921 obnovující tradici v době poválečné. Rozpory mezi účastníky podmíněné tehdejším vznikem Církve československé a propagovaným „odklonem od Říma“ ale také vedly k šarvátkám vyžadujícím i zásah četnictva. Od roku 1926 se už poutě konaly nepřetržitě. Tradice úspěšně pokračovala a integrovala do sebe i nové prvky, jako například historické přednášky a prohlídky tetínských pamá-

Obr. 10. Detail vnitřní části původního románského portálu kostela sv. Kateřiny z karbonové arkózy, který je strážěn u nás ojedinelým motivem dvou hadů, či spíš draků v dobovém pojetí. (Foto M. Majer)

Obr. 11. Barokní socha Panny Marie s Jezulátkem od sochaře Františka Brayera stojí z boku kostela sv. Kateřiny. (Foto M. Majer)

tek. Samozřejmostí bylo také pořádání finančních sbírek, především na údržbu a obnovu kostelů a jejich inventáře.

Hudbu zajišťovali „Svatojánci“ – posluchači učitelského ústavu ve Svatém Janu pod Skalou, kteří se na slavnosti dostavovali v krojích. Účastnila se i Cyrilská jednota z Březových hor a další spolky a pěvecká sdružení z širšího okolí včetně Prahy. Poutě rovněž navštěvovali významní katoličtí političtí činovníci, osobnosti kulturního života jako např. malířka Zdeňka Braunerová a členky katolických ženských spolků. Procesí se v této době zpravidla scházela u berounského cukrovaru poblíž nádraží, odkud se vydávala nahoru na Tetín.

Během 2. světové války pokračovaly poutě za menší účasti až do heydrichiády, po válce byly opět obnoveny a navrátily se nakrátko ke svému předválečnému významu. Zmínit lze v tomto ohledu zejména velkou pouť katolických žen a dívek v roce 1946. Další a výrazně delší přerušování pak znamenal komunistický převrat. Po roce 1989 byla tradice tetínských poutí opět obnovena, pořádány jsou po prvním víkendu po 16. září. Svým pojetím navazují na předválečnou podobu akce, vlastní mše je doprovázena kulturními a vlastivědnými programy, jako jsou prohlídky tetínských památek, koncerty, hraní divadla pro děti, výstavy, přednášky, promítání a jiné. Na přípravě se podílí Sdružení sv. Ludmily na Tetíně ve spolupráci s farností a obcí. Na místě také prezentují svou činnost katolické charitativní organizace.⁴

Poutnictví má vždy dva aspekty – vnitřní a vnější. Na tomto místě můžeme textem postihnout vnější, organizační stránku poutí, ale jejich význam je zejména vnitřní – aby se v člověku něco pohnulo, došel útěchy či nabyl duchovní síly. Ale o těchto věcech naše prameny mlčí. Tušíme však, že pokud poutě trvaly byt s přestávkami nejméně sedm staletí, tak lidem musí něco důležitého přinášet. Stěží si třeba umíme představit, že by Karel IV., který nechal karlstejnské schodiště vymalovat cyklem ze života sv. Ludmily, Tetín nikdy nenavštívil, a něco podobného platí i o mnoha dalších kráľích a císařích. Rovněž o sv. Václavu neexistuje doklad, že by na Tetíně byl, ale uvážíme-li mobilitu středověkých panovníků, z nichž mnozí trávili život v sedle, je jeho nejspíš opakovaná návštěva pravděpodobná. Kromě toho Tetín leží na cestě, odkud do Čech mohli přicházet kněží a misionáři z Podunají. Putujeme-li na Tetín, kráčíme ve stopách kráľů a světců.

Obrazy sv. Ludmily v umění

*Uvědom si tedy, ó země Česká,
co drahocenného v sobě chováš,
a hlásej a nezamlčuj,
jakou slávu, jakou čest a jakou výsadu máš,
jaký poklad tobě byl svěřen,
poklad stejně milý jako podivuhodný!
Slav památku svatosti její,
uvědomuj si, koho to uctíváš,*

*a vroucně uctívej tu,
jejíž význam si takto uvědomuješ!
Pomysli, že je tvou patronkou,
a budeš ji uctívati s radostí!*

Factum est, homilie o svaté Ludmile⁵

Kult svatých a kanonizace

Každý náboženský svátek, každý liturgický čas spočívá v oživení, obnovení a opakování posvátné události, která se odehrála v mytické minulosti „na počátku“. Ludmila světice náleží do církevní hagiografie, ale jako česká kněžna Přemyslovna patří mezi významné osobnosti českého národa. Je zakladatelkou přemyslovské dynastie, manželkou prvního historicky doloženého českého knížete a první kněžnou, již známe jménem, přestože většina z událostí jejího života nám zůstane skryta a nikdy se nejspíš nedozvíme, jaké byly skutečné okolnosti její smrti. O událostech provázejících Ludmilino zavraždění se zmiňuje mnoho legend, středověcí legendisté však nevyprávěli přesnou historickou zprávu, ale příběh první české světice a zemské patronky. Historická bádání její zavraždění tradičně spojují s vyvrcholením konfliktu mezi snachou a tchýní, s bojem o prestiž i moc na politickém pozadí zápasu o zahraniční orientaci české politiky.

Až do 10. století byla ekvivalentní dnešnímu svatořečení elevace, neboli vyzdvižení ostatků, a translace, neboli přenesení ostatků mučedníka či svatého do kostela. Rozhodovala o ní veřejná moc, ať církevní nebo světská, někdy působily společně. U Ludmily se tak stalo v roce 925 na pokyn jejího vnuka Václava, jak uvádí například *Proložní legenda o svaté Ludmile*: „A od té doby děly se tam mnohé zázraky. Když o nich uslyšel vnuk její Václav, pospíšil si a přenesl svou babičku do slavného města Prahy a uložil její ostatky v kostele svatého Jiří, kde se i nyní dějí mnohé divy a zázraky.“ O oficiální svatořečení mučednice kněžny Ludmily se pak velkou měrou zasloužil Guido di Castello, papežský legát a kardinál v letech 1143–1144, kdy pobýval v Praze. Kult svaté Ludmily se přirozeně rozvinul na Tetíně, v dějišti její smrti a místě, kde byla nejprve pohřbena.⁶ Petr Kubík v publikaci *Sedm přemyslovských kultů* posunuje vznik jejího kultu do 60. let 10. století. Dlouho byla uctívána pouze v klášteře sv. Jiří, v polovině 12. století se stala sveticí uctívanou v celém pražském biskupství, kde se začala plně její úcta rozvíjet.

Světice, nebo politička?

Ikonografie sv. Ludmily ve výtvarném umění vycházela z legend a starých kronik. Pestrý spletenec vzájemně ovlivněných svatoludmilských a svatováclavských legend z 10. až 13. století, jejichž filiace a přesné datování je předmětem odborných sporů, ukazují však její téměř totožný obraz. Výjimečnost Ludmily je popisována pomocí typických raně středověkých topoi – ustálených obrazů a situací, v nichž se zrcadlí náboženské myšlení doby a jeho proměny, a které byly autory přejímány z díla do díla za průběžné aktualizace.

Díla jsou psaná tak, aby vyzdvihla svatost Ludmily, navozují představu mírné a Bohu oddané ženy, téměř vetché a dobromyslné stařenky, proti níž stojí zákeřná a vládychtivá Drahomíra. Zde nutno podotknout, že podle an-

Obr. 12. Na hřbitov u kostela svaté Kateřiny vede průchod pod zvonící. Vpravo pak stoupá na kůr venkovní schodiště. (Foto M. Majer)

tropologických rozborů dochovaných ostatků kněžny Ludmily to byla žena 168 cm vysoké a robustní postavy.⁷ Také je možné pomýšlet na možnost, že Ludmila jako královna vdova (889) zastupovala knížete Svatopluka a vládla po smrti svého muže Bořivoje, tedy zůstala v centru mocenského dění až do smrti Svatopluka (894), kdy se jí bez velkých nepokojů podařilo předat vládu do rukou nejstaršího syna Svytlivěva, po němž ji převzal druhý syn Vratislav, otec sv. Václava a Boleslava. V těchto tvrdých dobách i významní králové a císaři evropských říší často panovali méně než deset let. Ludmila se v tomto, byť ne úplně průkazném, světle jeví jako mimořádně schopná panovnice a regentka. V legendách ji vnímáme jako svěťci, ale nejspíš byla i obratnou političkou a zakladatelskou postavou nikoliv jenom přemyslovského mýtu, ale přímo státu.

K legendám patří první díla latinské literatury, napsaná v Čechách nebo pro Čechy, která měla prvotní předlohy slovanské, ale ve většině případů byly cizím importem. Týkaly se především zobrazení svatého Václava a svaté Ludmily. Ikonografii obrazu svěťice lze takto shrnout: „Sv. Ludmila je zobrazována v dlouhém řasnatém šatu, s hlavou pokrytou závojem, případně knížecí čapkou. Jejím hlavním atributem je stočený závoj nebo šál kolem krku (nástroj umučení), případně provaz, který někdy drží v ruce. Ojediněle má v ruce misku s hrozny nebo staroboleslavské palladium.“⁸ Pro svatou Ludmilu je tedy základním atributem provaz nebo závoj, který odkazuje ke způsobu její mučednické smrti, ale v tomto ohledu se legendy a kroniky odlišují.

Nástroj umučení, hrubý provaz

Mezi základní prameny patří rozsáhlé, myšlenkově a stylisticky vyspělé dílo, latinsky psané *Kristiánova legenda (Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmiliae aviae eius, Život a utrpení svatého Václava a jeho báby, svaté Ludmily)*, o jejíž době vzniku se vedou dlouholeté spory (nyní je datována před první polovinou 11. století), která uvádí: „Ukrutní tedy kati nedbajíce jejich proseb tu slov, provaz na hrdlo jí hodili, zardoušením ji zbavili života pozemského.“

Pramenem pro dále uvedená literární díla je považována ztracená (nejstarší) *Proložní legenda o svaté Ludmile*. Mezi starší texty patří *Prolog o svaté Ludmile*, staroslověnský liturgický sborník stručných životopisů světců, řazených podle kalendáře. Prolog vznikl patrně v polovině 12. století jako překlad onoho ztraceného vzoru a uvádí: „Pak chopili Ludmilu, vhodili jí provaz na hrdlo a zardousili ji.“ V legendě *Fuit in provincia Boemorum*, která také byla předlohou pro pozdější zobrazení, je užita téměř doslovná formulace: „... vložili provaz na hrdlo její a zardousili ji.“ Kázání o sv. Ludmile *Factum est*, o němž historik Josef Pekař napsal, že je „nejkrásnější a literárně nejvýše stojící českou legendou“, také uvádí: „Než oni zacpavše si jako zmije uši své při jejich prosbách a zadržnuvše provaz, až se jí do hrdla zařizl, vypudili duši její z těla. (...) Tak provazem z kalu tohoto světa je vytažena, tak provazem získá pro svou šiji zlatý řetěz slávy.“

Nebo závoj?

Změnu vraždícího nástroje zaznamenáváme při popisu zázraku v latinsky psané *Kosmově kronice*, kde se Ludmilino jméno objevuje v souvislosti se snahou abatyše Vindelmuth kolem roku 1100 o vysvěcení kostela svatého Petra kdesi na statcích kláštera sv. Jiří v Praze: „Když pak si abatyše vyžádala, aby jej biskup posvětil, a podle obyčeje uložila ta paní do schránky ostatky svatých, podala mezi jiným biskupovi sukno na píd široké, které dostala ze závoje svaté Ludmily, žádajíc, aby je rovněž uložil mezi svaté ostatky do schránky. Tu biskup jaksi rozhorleně řekl: „Paní, pomlč o její svatosti; nechej stařenku, ať odpočívá v pokoji.““⁹

Také v nejstarší česky psané veršované *Dalimilově kronice* (kolem roku 1310) se namísto provazu objevuje šátek nebo závoj: „Tě noci ta zlá na niu komňatu vyrazista, tu svatu knieniu závojem zadávista. Tak ta pohany črtu se dostasta, a svatú Liudmilu k Bohu poslasta.“ (Neurvalí pacholci do světnice vtrhnou za noci a zardousí kněžnu závojem. Tak Lidmila přišla do nebes a ty lotry chválil v pekle bės.¹⁰) Závoj se objevuje i v *Kronice české* Václava Hájka z Libočan (1541), který býval farářem na Tetíně: „Oni toho učiniti nechtěli, ale zavítí její na jejím hrdle zavázavše, po komoře jí vláčeli, na kterémž ona kamenu klekati před ložem obyčej měla, tu jí přivleče, hlavou její o ten kámen bili, až krvavé krůpě skákaly. (Kterěz na tom kamenu až do dnešního dne zůstaly – kdo by tomu nechtěl věřiti, můž to každý tu na Tetíně svými opatřiti očima.)“

Je zjevné, že se musíme spokojit s obecným závěrem, zřejmé je jen to, že Ludmila byla uškrcena a nikoliv zabita mečem, jak si přála. Nebyla jí tedy dopřána smrt po vzoru mučedníků, kdy musí být prolita krev, což posléze činilo jistě překážky pro její svatořečení a nejasnosti ohledně interpretace jejího zavraždění.

Obr. 13. Hlavní oltář kostela svaté Ludmily je pojat v uměleckém slohu rokoka. Uprostřed oltáře se nachází obraz na plátně od neznámého malíře, znázorňující kterak sv. Ludmila a kněz Kaich vyučují sv. Václava. Po stranách obrazu stojí sochy sv. Vojtěcha a Prokopa. V horní části je pak umístěn obraz sv. Ludmily. Nad ním je socha sv. Michaela potírajícího satana a na stranách sošky sv. Kateřiny a Barbory. Ve spodní části oltáře je umístěna mensa s kamenem, na němž měla být sv. Ludmila usmrcena. (Foto M. Majer)

Nejstarší vyobrazení

Ačkoliv je ve výtvarném umění velká pozornost věnována scéně zavraždění světnice, její nejstarší zobrazení se objevuje na titulní iluminaci rukopisu Augustinova spisu *De civitate Dei*, 1170 (O Božím městě, kapitulní knihovna, archiv Pražského hradu), pokud přijmeme hypotézu, že čtyři polopostavy v Nebeském Jeruzalémě představují čtyři zemské patrony: biskupa sv. Vojtěcha, opata sv. Prokopa, sv. Václava a sv. Ludmilu. Ačkoliv světům chybí nimbus, už v Janově Apokalypse je o Božím městě psáno: „Do tohoto města nevstoupí nic nesvatého, ani ten, kdo se rouhá a lže, nýbrž jen ti, kdo jsou zapsáni v Beránkově knize života“ (Kniha Zjevení 21, 27). Manuskript byl vytvořen v olomouckém skriptoriu biskupa Jindřicha Zdíka, a dokonce známe jménem i autory titulní iluminace, byla to dvojice Hildebert (Hilbertus) a jeho pomocník Everwin (Everwinus)¹¹, kteří ve skriptoriu působili.

Středověký rozvoj kultu a knižní malba

Kult uctívání svaté Ludmily nabyl jednoho ze svých vrcholů ve 14. století, kdy se objevuje řada již dříve známých děl. Výjimkou je *Pařížský zlomek latinského překladu rukopisu Dalimilovy kroniky* italského původu, o jehož existenci se do roku

2005 (zakoupen v aukčním domě Piasa v Paříži), nevědělo. Podle Zdeňka Uhlíře z Národní knihovny ČR byl zhotoven s největší pravděpodobností pro mladého Karla IV. v době jeho pobytu v Itálii v letech 1331–1333. O italské provenienci svědčí nejen písmo i bohaté iluminace ve stylu boloňské školy, ale také krajina s jižní flórou a architektura italského typu.

Čtyři výjevy z tohoto skvostně iluminovaného rukopisu se vztahují k životu a mučednické smrti sv. Ludmily. První scéna vlevo nahoře: Kněžna Drahomíra dává Tunnovi a Gommonovi koně a stříbro, aby zabili sv. Ludmilu, na druhém výjevu vpravo sv. Ludmila s malým sv. Václavem přijímá pokřtěné sirotky, kteří zpravují sv. Ludmilu o záměru její snachy tak, jak to uvádí text Dalimilovy kroniky, a před branou Tetína už sedí Tunna s Gommonem. Dolní levé zobrazení zachycuje sv. Ludmilu při zpovědi, kdy se připravuje na smrt. Na posledním výjevu vpravo vyřezávají Tunna s Gommonem dveře komnaty, v níž na posteli leží malý sv. Václav, pak vrazí zardousí kněžnu závojem. Nahoře nad domem duši sv. Ludmily zahalené závojem odnášejí do nebe dva andělé.

Dalším významným obrazovým pramenem je Krumlovský obrazový kodex – *Liber depictus* (po 1358), který vznikl v minoritském klášteře v Českém Krumlově (dnes uložen ve Vídni). Na 117 listech jsou zobrazeny biblické náměty a legendy českých i cizích světců vytvořené třemi kreslíři. V kresebných ilustracích je tu velmi narativně vylíčen život světice Ludmily i události po její smrti (jako vražedný nástroj je znázorněn provaz). Jde o nejrozsáhlejší svatoludmilský cyklus, jenž začíná odchodem knížete Bořivoje do cizí země pro manželku Ludmilu a končí pohřbem ostatků sv. Ludmily přenesených z Tetína do Prahy, přičemž dvacet čtyři scén se odehrává na Tetíně a sídlo Bořivoje a Ludmily nese gotické tvarosloví. Původní funkcí tohoto sborníku bylo uchovat repertoár kompozičních schémat, figurálních typů a záhybových motivů, vytvořených podle vzorů o několik desetiletí staršího vynikajícího dvorského umění, které se nedochovalo.

Podobně důležitá je *Velislavova bible*, která vznikla na objednávku Mistra Velislava, kanovníka a diplomata působícího ve službách Jana Lucemburského a Karla IV. Jde o jednu z nejrozsáhlejších obrazových knih středověku. Dochovalo se 747 obrazů, z nichž se většina vztahuje k biblickým výjevům, ale na závěr byl zařazen cyklus o českých patronech sv. Václavu a sv. Ludmile, který obsahuje řadu obrazů ze života světice. Umělecká hodnota převyšuje výše zmíněný *Liber depictus*, perokresby kromě vazby na gotické malířství obsahují i reminiscence na románské a antické předlohy, jsou sice jen spoře kolorované, barva však někdy přebírá i modelační funkci.

Nástěnná a desková malba

Dalším uměleckým ztvárněním vycházejícím tentokrát z legend *Oriente iam sole* a *Ut annuncientur* (redakce podle *Kristiánovy legendy*, ale vynechána slovanská bohoslužba) jsou tzv. Schodišťové cykly na vnitřní stěně schodiště Velké věže Karlštejna. Autorství je připisováno Mistru Osvaldovi nebo jeho předchůdci, který tu užil iluzivní románskou a dobovou gotickou architekturu pro štíhlé postavy akterů děje. Legenda sv. Ludmily se odvíjí v devíti scénách. Začíná hostinou, při níž Bořivoj coby pohan nemohl sedět společně u stolu s knížetem Svatoplukem a jeho družinou. Pod zobrazením stavby kostela na Pražském hradě, který Bořivoj založil po návratu z Velké Moravy, je trůnící Bořivoj s Ludmilou a šesti dětmi, obsahově odkazuje k duchu *Kristiánovy legendy*, že po přijetí křesťanství se rod Přemyslovců rozroste. Cyklus uzavírají dva výjevy – Poslední přijímání sv. Ludmily a její Uškrcení závojem vrahy Tunnou a Gommonem. Zvláštním oslavením obou českých světců, svých předků po matce, Karel odkázal k počátkům českého státu a zdůraznil svůj český původ a tedy i dědičný nárok na přemyslovský trůn.

Pravděpodobně nejstarší fresku sv. Ludmily nalezneme v malebném původně románském, goticky přestavěném kostelíku sv. Jakuba Většího v Libiši zhruba na poloviční cestě mezi Mělníkem a Prahou. Podle svědectví P. Meduny je tomuto zobrazení přičítán zatím poslední zázrak sv. Ludmily. Povodeň roku 2002 se totiž zastavila pod nohama světice. Naopak vzhledem k pomalému šíření svatoludmilské úcty nepřekvapuje, že světice se neobjevuje na přemyslovských freskách znojemské rotundy zhotovených před rokem 1100. K jejímu svatořečení mělo dojít až v roce 1143 a teprve prvním uložením ostatků sv. Ludmily vzdělaným biskupem Danielem I. do oltáře kostela sv. Petra v Bohnicích se dá hovořit o přijetí jejího kultu v pražské diecézi. První kostel sv. Ludmily vznikl na Tetíně, druhý zásluhou biskupa Jana IV. z Dražic pod jeho hradem. Teprve s odstupem je vystavěn renesanční kostel v Mělnice a za první velký ludmilský chrám můžeme považovat až Mockerův novogotický kostel sv. Ludmily na Vinohradech z roku 1888.

S osobností Karla IV. souvisí kaple sv. Kříže. Sám Karel je považován nejen za iniciátora, ale také autora konceptu kaple. Tento jedinečný sakrální prostor Karlštejna ve druhém patře velké věže hradu, k němuž vede točité schodiště se zmíněnými cykly, vyzdobil Mistr Theodorik, první archivně doložený malíř (*malerius imperatoris* – císařský malíř), sto dvaceti devíti deskovými obrazy a mezi nimi nalézáme také obraz se svatou Ludmilou (před 1365) s rukama sepjatýma k modlitbě, hlavu má zahalenu bílým závojem a kolem krku obtočený šál. Stylovým mezistupněm mezi Theodorikovou tvorbou a Mistrem třeboňského oltáře, tzv. krásným slohem, je *Votivní obraz Jana Očka z Vlašimi* (kolem 1371), jedno z nejvýznamnějších středověkých děl neznámého autora. Sv. Ludmila je tu vyobrazena v dolním pásu v kruhu zemských dynastických patronů v zeleném šatu a oběma rukama si přidržuje šál – nástroj umučení. Přibližně ze stejné doby pochází svatovítská mozaika, kde je sv. Ludmila na očích všemu lidu zařazena mezi základní zemské patrony.

Plastika

Za vlády Karla VI. vznikla také busta sv. Ludmily z parléřovské dílny, která je součástí souboru českých zemských patronů na vnějším triforiu svatovítské katedrály v Praze. A byl to patrně také Karel, který kolem poloviny 14. století inicioval zřízení kamenné tumbly sv. Ludmily s reliéfem ležící světice – v jižní kapli baziliky sv. Jiří zasvěcené sv. Ludmile. V době vlády Václava IV., patrně po roce 1371 sem byly ostatky světice z katedrály sv. Víta přeneseny, což patrně souviselo s potřebou oddělit místo uctívání sv. Jiří a sv. Ludmily. Ludmila je zachycena jako mladá žena s půvabným obličejem a kolem krku má několikrát obtočený našasený šál. Zhruba o sto let později vznikla relikviářová busta, jedinečná ukáзка středověkého uměleckého řemesla, do níž byla uložena lebka světice, která byla uchovávaná zvláště jako relikvie ve svatovítském pokladu.

Baroko a kult sv. Ludmily

Po útlumu v 15. století dosahuje svatoludmilský kult dalšího vrcholu v baroku. Protireformační působení kazatelů Tovaryšstva Ježíšova a dominikánů přinášelo rozvoj národního cítění. Zvláště jezuité (příchod do našich zemí 1556) prosazovali češtví pomocí šíření kultu svatého Václava jako patrona české státnosti i českého jazyka¹² a svaté Ludmily. V první polovině 17. století začíná v rámci programu katolické protireformace hrát velkou roli zemský patriotismus. Podobně jako svého času Karel IV. se ke kultu českých zemských patronů oficiálně hlásí i Habsburkové, v rámci ideologie zdůrazňující zbožnost habsburského rodu – *pietas Austriaca* – se odvolávají na světce z rodu Přemyslovců, aby

Obr. 14. Vrcholně barokní sloup se sousoším Nejsvětější Trojice vystavěl v letech 1727–1730 patrně Antonín Braun podle návrhu Ferdinanda Maxmiliána Kaňky na prostranství u zámeckého kostela Nejsvětější Trojice na západním okraji městečka Valeč (Waltsch), detail sv. Ludmily. (Foto P. Meduna)

Obr. 15. Jedním z velkých motivů 19. století byla úcta k minulosti. Stejnomená figura Bohuslava Schnircha z konce 19. století, sádra, Lapidárium hl. m. Prahy. (Foto V. Cílek)

zdůraznili, že jsou legitimními dědici české koruny. Stejně jako ostatní patroni je i zobrazení sv. Ludmily součástí nové výzdoby svatovítské katedrály.

Ludmila je v 17. století zastoupena také v rozsáhlých svatováclavských cyklech. Mezi umělecké skvosty patří zderazský *Svatováclavský cyklus* (1640–1641) osmi obrazů (původně třicet dva lunet), které namaloval Karel Škréta pro klášter bosých augustiniánů Na Zderaze. Světice je zachycena na prvním obraze Narození sv. Václava. Spolu s původně sedmnáctým obrazem cyklu *Smrt Drahomíry* patří mezi nejkrásnější díla souboru, jehož literárním vzorem námětu byla Hájkova *Kronika česká*. V baroku se svatoludmilská ikonografie proměňuje, světice bývá oblečena do drahocenných šatů, postavu zahaluje bohatě zřasený plášť a hlavu zdobí knížecí koruna. Její ruce často přidržují závoj-šál coby nástroj umučení.

V zobrazování dominuje ikonografický motiv vyučování sv. Václava. Poznámku, že kněžna Ludmila dala vyučovat svého vnuka Václava ze slovanských knih, přináší první staročeská legenda o sv. Václavovi. Podobný ikonografický motiv nalezneme na Mělníku v kostele sv. Petra a Pavla na veduté Filipa Mazance *Sv. Ludmila vyučuje sv. Václava* (1679), kde se v celém kostelním interiéru postava sv. Ludmily objevuje v nejrůznějších, především sochařských provedeních. Výtvarně pozoruhodným zpracováním téhož námětu je socha *Sv. Ludmila vyučující sv. Václava* z dílny Matyáše Bernarda Brauna, která byla od roku 1784 osazena na Karlově mostě v Praze, dnes je nahrazena kopií, originál nalezneme na Vyšehradě v podzemním sálu Gorlice.

Oratorium Svatá Ludmila od Antonína Dvořáka

Tetín je obvykle spojován s českou zlidovělou písní „Nad Berouňkou pod Tetínem“, ale i z hlediska světové hudby mu je věnována mimořádná skladba Antonína Dvořáka oratorium *Svatá Ludmila* (Opus 71 z roku 1886 na slova Jaroslava Vrchlického). Tato duchovní opera začíná nádherným tichým popisem vycházejícího slunce pozorovaného z mělnické skály. Následuje pak příchod poustevníka sv. Ivana a hudební popis lesů v okolí Berouna. Ve velkolepém závěru se ozývá chorál „Hospodine pomiluj ny“. Oratorium bylo poprvé uvedeno v Anglii, kde moderně navázalo na dlouhou hudební tradici händelovských oratorií. Oratorium se odehrává na Mělníku, Tetíně a Velehradu, jako centrech tehdejšího a možná i budoucího duchovního života.

Obrazy národem v míru zapomínané, v časech změn oživované

K tradici posvátného místa a rozvíjení svatoludmilského kultu se kromě Tetína hlásil klášter sv. Jiří s hrobem světice, Mělník coby tradované místo jejího rodiště a Stará Boleslav, kde byl zavražděn její vnuk, sv. Václav a uloženo palladium země české. V tetínském kostele sv. Ludmily postaveném v 80. letech 17. století je uchováván barokní relikviář s ostatky světice a s autentikou z roku 1764.¹³ Na hlavním oltáři je obraz *Sv. Ludmila a kněz Kaich vyučují sv. Václava*, kde obvyklou barokní ikonografií doplňuje postava kněze Kaicha, který podle *Kristiánovy legendy* působil u sv. Klimenta na Levém Hradci, tedy v prvním křesťanském kostele v Čechách. Ve spodní části menzy je uložen kámen podle legendy zbrocený krví světice, jehož část se měla nacházet také v kapli sv. Ludmily ve svatojiřském klášteře.¹⁴

S českým národním obrozením souvisí obraz v druhém tetínském kostele sv. Kateřiny, jehož stavba je datována do 12. století, ale může stát na místě staršího předchůdce, kostela, jehož existence se předpokládá již v době Ludmilina života. Autorem křídlového obrazu na oltáři kostela je Josef Vojtěch

Hellich, jehož patrně nejznámějším dílem je portrét Boženy Němcové (1845). Z deskového oltářního obrazu (1855) zřetelně zaznívá vliv starých italských mistrů, zejména Raffaela, které Hellich studoval v Římě, ale i zájem o historii, dějiny umění a archeologii.¹⁵ Je tu zobrazena klečící sv. Kateřina vznášející se na oblaku, pod níž se otevírá pohled na Tetín s jeho třemi kostely. Hellichově litografii českých panovníků dominuje sloup s postavami Libuše, Kazi a Tetky.

Podobný průhled do krajiny s tetínskými kostely je i na Hellichově obrazu, který literatura uváděla pod mylným názvem *Sv. Ludmila a kníže Bořivoj vyučují na Budči sv. Václava* (1880),¹⁶ podle Naděždy Blažičkové-Horové bylo dílo i díky pohledu na Tetín (a správnému datování obrazu Romanem Prahlem) možné přesně lokalizovat a uvádět pod názvem *Svatý Václav vyučován na Tetíně* (1840, majetek Národní galerie v Praze), neboť Hellich výjev zasadil na hrad Tetín nad řekou Berounkou s výhledem na tetínský kostel a do dalekého kraje.

Jestliže na začátku bylo řečeno, že každý základní svátek, každá liturgická slavnost spočívá ve znovuoživení posvátné události, pak je třeba zmínit i skutečnost, že staré „paradigmatické“ obrazy, jejichž původ sahá do nepaměti, přžívají v jazyce a myšlení moderního člověka. Reflexi skutečnosti předchází dávná prazkušenosť symbolického založení „našeho“ světa. Pokud pocítujeme nebezpečí, které ohrožuje „náš“ svět, hovoříme o chaosu, do něhož se propadá, čímž míníme zrušení určitého řádu. Proto je opakovaně třeba znovu a znovu symbolicky ustanovovat „naš svět“. A proto se s novými vyobrazeními sv. Ludmily setkáváme nejen ve 20. století, ne náhodou Josef Václav Myslbek umístil postavu sv. Ludmily jako součást sousoší sv. Václava (1912–1924) na Václavské náměstí v Praze, ale její obraz se zjeví pokaždé, když nastanou podmínky, které proměňují či ohrožují národní svět.

Dobře to je patrné zejména u vyobrazení i celých nových kostelů (např. kostel sv. Ludmily na náměstí Míru v Praze, medailony dveří podle návrhu J. Mánesa u karlínského chrámu sv. Cyrila a Metoděje aj.) pocházejících z doby mezi národním obrozením a vznikem samostatného státu. Zde se kromě uspokojení či hrdosti nad národními svěťci začíná nesměle přihlašovat i tematika genderová, kde postava sv. Ludmily je vnímána jako silná, samostatná žena a učitelka mužů, jako byl sv. Václav.

Milníky druhého života sv. Ludmily

- Václav Cílek

Někteří čeští svěťci jako svatí Václav, Vojtěch či Prokop procházejí dějinami víceméně jako stálíce, zatímco u jiných, jako sv. Jan Nepomucký či sv. Anežka česká pozorujeme kolísání úcty či její někdy až skokový rozvoj. V případě sv. Ludmily se dá hovořit o několika milnících její úcty:

1. 921–přibližně 1150: lokální úcta rozvíjená zejména u sv. Jiří na Pražském hradě a na Tetíně.

Obr. 16. Pohled na Tetín z anonymní poutnické knížky „Život svatě Ludmily“ z roku 1857–8.

2. 1150 – přibližně 1370: přijetí sv. Ludmily nejprve za světici, posléze za doby Karla IV. a zejména biskupa Jana IV. z Dražic (dodnes nevíme, kdo všechno stál v pozadí Karlova duchovního programu) zařazení do „oficiálního“ panteonu zemských světců.
3. 1370 – velmi přibližně 1750: rozvoj úcty a přidávání dalších atributů, jako je patronka vinařství, řada vyobrazení včetně Karlova mostu.
4. 1750–1890: postupné osamostatňování kultu, Ludmila přestává být „druhou vzadu“ za svatým Václavem. V 19. století k tomu přispívá hnutí za emancipaci žen a důraz na výchovu národa, který se viditelně projevuje po roce 1860 zakládáním vysokých technických škol a výstavbou velkých školních budov i na menších vesnicích. Tato nová doba je symbolizovaná dvěma téměř současnými svatoludmilskými „chrámy“ – Dvořákovým oratoriem a vinohradským kostelem a završena Myslbekovou sochou u pomníku sv. Václava.
5. Po roce 1890: během velkých historických událostí 20. století dochází ke kolísání kultu od částečného zapomnění až po nedávné oživení, které je zatím víc patrné v pravoslavné církvi. V katolickém prostředí se po roce 1990 oživuje úcta k palladiu země české.

Co přinese budoucnost, pochopitelně nevíme, ale vzhledem k učitelské a ochranné funkci moudré báby Ludmily je možné uvažovat třeba o tom, že by mohla být patronkou nových sociálních médií, mostem mezi katolickou církví a pravoslavnými církvemi či ochránkyní domova v širším socio-ekologickém smyslu slova.

Obr. 17. Náhrobek Jany Vojáčkové – Tetínské růže na hřbitově u kostela Jana Nepomuckého. (Foto M. Majer)

Růže tetínská

Hodiny na tetínské návsi hrají melodii kdysi slavné teskné tetínské písně „Nad Berouňkou pod Tetínem“, která se zpívávala v hospodách snad po celých Čechách. Její hrdinkou snad byla Anna Vojáčková, jejíž symbolický hrob naleznete hned vedle Vojáčkovy hrobky za kostelem sv. Jana Nepomuckého. Píseň pochází z roku 1835. Autorem hudby na motivy jedné Weberovy melodie je páter Josef Vorel, který ze Zdic občas docházel na Tetín. Slova složil básník Krasoslav Chmelenský, který byl velkým propagátorem společenského zpěvu a jeho sentimentální a vlastenecké písně tehdy ovlivňovaly veřejnost víc než ohlasy českých a ruských písní od jeho spolužáka Františka Čelakovského. Při procházce tetínskou návší zahlédl Chmelenský v okně zámečku, manského statku, tvář půvabné dívky. Byla to Anna Vojáčková (1816–1896), dcera ze statku, o níž se v rodině tradovalo, že skutečně proslula nevšedním půvabem. Ta se stala básníkovou inspirací. Krásná Anička se v roce 1836 provdala za lesního adjunkta Aloise Schulze, který se jako lesník dostal až do polské Haliče, do Sniatynu. Manželé měli pět dcer a rodina tam strávila celý život. Dnes jen málokdo ví, že tělesné pozůstatky Tetínské růže ve skutečnosti odpočívají ve vzdálené Haliči.

Nad Berouňkou pod Tetínem
růže již je červená
Vedle stráně tam s vojínem
dlí panenka blažená...

Václav Cílek

Jak se putuje na Tetín?

- Václav Cílek

Evropská civilizace zejména v současné době mívá pocit, že informace jsou víc než zkušenosti. Informace jsou skoro všude, téměř zadarmo a dají se lehce stáhnout a uložit. Zkušenost dá práci, je do ní nutné investovat čas, energii i peníze, ale v lidské mysli se kóduje jiným způsobem a hlavně přináší něco, co se informacím nedaří – nějaké naplnění a spokojenost. Antičtí i křesťanští autoři si jsou vědomi, že místa jsou individuální a podobají se osobnostem, se kterými se míváme či setkáváme. Určitá místa mají jistou povahu a nabízí člověku nějaký druh prožitku, jaký jiná místa neumožňují. Na poutní místa nejlépe putujeme alespoň několik kilometrů pěšky, aby si mysl mohla zvyknout na cíl cesty a přivítat jej.

Jak se dá putovat na Tetín a co se dá v jeho okolí vidět? Nejjednodušší je přijet na berounské nádraží a jít buď podél řeky, anebo přímo po silnici z Berouna. Při vstupu do vsi jednak můžeme sejít na začátek starého úvozu, který vedl dolů k řece, anebo naopak po polní cestě vyjít kousek nad silnici, odkud jasně uvidíme vnější val tetínského hradiště. Starý úvoz popsán ve stati o starých cestách ústí u valu hradiště, takže jeho základ skoro určitě pochází z hradištní doby, ale nejspíš je ještě o celá tisíciletí starší. Je to jedno z mála míst, kde je možné z tetínské plošiny sejít k řece. Myslíme si, že tudy vozili zlatou rudu k propírání v řece. Za sebou uvidíte vrch Damil neboli Pohled popisovaný Hájkem jako místo pohřbu Tety. Měl zde být vztyčen pohřební kámen, ale o dávném kultu hor nejspíš svědčí nález bronzového depotu. Pak se můžete vrátit do obce, v jejímž nevelkém středu naleznete výše popsané tři kostely a na ostrohu nad řekou zbytky hradu. Zde se vyplatí strávit nějakou dobu a zamyslet se nad místem, nad sebou, nad dobou změn, a to vše pod dohledem ochránitelky a učitelky sv. Ludmily.

Je však rovněž možné jet vlakem do Srbska a pak jít po tetínském břehu řeky. V okamžiku kdy poprvé uvidíte tetínské skály s kostelem sv. Michala, tak přes trať odbočuje šikmo do kopce silnička, kterou často používají rybáři. Po ní vystoupíte na pole u Tetína a dojdete do obce. Zajímavější, ale o něco delší cesta vede ze Srbska Kodskou roklí k zázračnému prameni na Kodě, kam chodívala procesí prosit za dešť. Pramen je popsán jak v pověstech, tak v geologické části knihy. Odtud je možné udělat kratší odbočku k jeskyni Koda, o níž se opakovaně zmiňuje archeologická kapitola. Vy se však vrátíte na turistickou značku do Tetína přes Kodské polesí, které je zejména na podzim a v časném jaru úchvatné, a kolem starých zlatých dolů a úvozů dojdete do Tetína. Tuto cestu považuji za nejkrásnější. Úvozy mají pravděpodobně ještě pravěký základ.

Delší posvátná pouť však může začít až ve Vráži na trati Praha–Rudná–Beroun. Z Vráže sejdete do Svatého Jana pod Skalou a v kostele navštívíte jeskyni, kde přebýval poustevník sv. Ivan (viz hlavně kapitolu o sv. Ludmile). Odtud můžete pokračovat do Srbska buď po silnici a dál za Hostimí krásným, ale frekventovaným a někdy cyklisty zahlceným údolím Kačáku, anebo lesní cestou přes Bubovické vodopády do Srbska a odtud do Tetína. Místo Vráže se dá vystoupit již v Loděnicích a přes Solvayovy lomy dojít na skálu nad Svatým Janem, odkud je nádherný rozhled po okolí. Místních pozoruhodností od hornického skanzenu až po val malého pravěkého opevnění je zde mnoho.

Tiší a kontemplativní poutníci by v okolí Tetína mohli navštívit tři pozoruhodná, mytická místa. Tím prvním je hradiště Kotýz s Jelínkovým mostem a Axamitovou branou. Zejména mohutný most působí jako brána do jiného světa. Podvečerní návštěva Zlatého koně, kde již utichl ruch, a opuštěného

Obr. 18. Tetínské kostely. Románské motivy se mísí s barokními. (Foto V. Cílek)

Nerudova vzpomínka vandrovní

*Letní ty noci zářivá,
jak tebou srdce okřívá –
ve dne tak sladkobilno,
a teď tak volno, volno!*

Podobně jako chlapci jeho věku vyrážel Jan Neruda každé léto na vandr. Zchodil kraj berounský, prácheňský či kouřimský. Vracel se roztrhán a hladov, ale na rtech mu hrály – jak vzpomíná – samé národní písně. Deník byl plný kreseb hradů spatřených a textů písní. Neruda říká: „My cestovali hloub. Dojmy nemíjely tak rychle a to je dobré zejména pro mladou duši. Kde se člověku líbilo, tam se natáhl a díval. Obraz ať kraje či lidí měl dost času ponořit se až na dno duše.“

Tady pro Nerudu začíná láska k vlasti. Člověk jde krajinou a poznává, co je v ní a v lidech krásy. Říká, že putovali nejenom hlouběji, ale také poetičtěji. Nevěděli, kde budou spát a uměli zmoknout. Neruda a zřejmě i jeho vrstevníci cestovali od mala, snad již od šesti sedmi let. Maminka mu svázala šaty do uzlu a odevzdala hokynářce a ta ho vzala na dvoudenní vandr do Slabec. Jindy jej strčila na Smíchově formanovi a ten ho za tři dny odevzdal v Plzni. Byly to cesty s formanem – člověk slezl, trhal jahody, pak vůz opět došel, zalezl do sena a usnul. Čeledín byl tehdy pán, protože mu hospodář svěřil povoz. Forman býval vítaný zákazník, na kterého se usmíval každý hostinský na cestě.

Lidem Nerudovy generace vlak tyto základní dojmy vzal a nemá cenu uvažovat, jak by se cítili na dnešní dálnici. Neruda podává výborný návod, jak to chodilo v přirozeném světě před objevem parního stroje. Lidé chodili svým tisícem let naučným tempem. I dnes poznáte poutníky, jejichž tělo se rozpomnělo na pradávnu úspornou chůzi, a turisty, kteří chodí silově. Chůze nastoluje určitou starou harmonii, která může nést až náboženský obsah. A další věc je ta, že se chodilo od mala. Skoro nemá cenu k tomu něco dalšího dodávat. Jen si říkám – kolik historiků a literárních vědců popisuje třeba národní obrození. Ale co o něm mohou vědět z nějakých písmenek, když nikdy nešli třeba na Tetín a nezpívali si u toho!¹⁷

Václav Cílek

► Obr. 19. Úvozová cesta od přechodu Berounky ústí pod budovou sokolovny. (Foto M. Majer)

lomu na Kobyle má rovněž starodávny charakter. Další dvě místa se hledají obtížněji, ale stojí za návštěvu. V záhybu lesní cesty pod návrším Tobolského vrchu uvidíte mechem pokryté ústí Sisyfovy propasti, kde byly nalezeny pozůstatky tří jedinců z přelomu doby bronzové a železné. Buď to je pozůstatek „úklidu“ po nějakém konfliktu, anebo se jedná o obětní šachtu. Mohlo se jednat o svatyni, kde přicházíme do kontaktu s předky a samotnou Zemí. Podobný, ale méně pochmurný charakter má prastaré obětní místo pod vrcholem Bacína.

Milovníci *Kosmovy kroniky* a starých pověstí českých by si Tetín mohli zařadit do itineráře, který bude obsahovat Vyšehrad, Budeč, Levý Hradec, Starou Boleslav, Mělník, Říp, Kazín a Libušín. Z hlediska pravěké turistiky však doporučuji rovněž navštívit Plešivec nad Rejkovicemi a obejít si valy velkého pravěkého hradiště či se stavit v Osově na čtyřúhelníkových Švédských šancích, což může být dvorec či keltská svatyně, anebo jen opevnění z třicetileté války. Ze vzdálenějších míst stojí za návštěvu Křivoklát, fresky a obrazy na Karlštejně a stradonické oppidum. Kras je nejkrásnější v době, kdy kvetou prvosenky a během barevného podzimu. Zimní návštěvy jsou melancholické, ale umožňují hlubší ponor do místa. Jako vždy platí pravidlo, že na důležitá místa se vyplatí se vracet za různého počasí a v různých ročních dobách.

Tetín má tu vlastnost, že přeje osamělým poutníkům a malým skupinám. Samotná velikost kostelů neumožňuje podobně rozsáhlé akce jako třeba ve Staré Boleslavi. Vysoké skály a přítomnost pravěkých památek téměř vždy zesilují romantický, mytický a poněkud zasmušilý charakter míst, u kterých, jako na Tetíně, věříme společně s Václavem Hájkem, Václavem Krolmusem, Břetislavem Jelínkem či Závíšem Kalandrou, že byla posvátná dávno před tím, než do české kotliny přišli Slované.

